

Paul Moeyes

Een kwestie van vertrouwen

Het conflict tussen minister De Jonge en generaal Snijders april - juni 1918

Dr. Paul Moeyes (1957) is docent Engelse literatuur en geschiedenis aan de Educatieve Faculteit Amsterdam. Hij publiceerde Siegfried Sassoon: scorched glory (Macmillan, 1997) en Buiten schot: Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog (Arbeiderspers, 2001), waarvan begin volgend jaar een tweede druk verschijnt. Dit artikel is een voorpublicatie uit zijn nieuwe boek, Een noodzakelijk kwaad: het Nederlandse leger en de neutraliteitspolitiek 1839-1939, dat begin 2006 bij de Arbeiderspers zal verschijnen.

In mei 1917 moest minister van Oorlog Nicolaas Bosboom aftreden, nadat de Kamer zich in een motie ontevreden had getoond over zijn beleid. Op voordracht van Bosboom werd zijn chef van het kabinet, de 42-jarige jurist jonkheer Bonifacius Cornelis de Jonge, per 15 juni 1917 tot zijn opvolger benoemd. De Jonge werd daarmee de eerste burgerminister op het departement van Oorlog. Bosboom besluit zijn memoires met de opmerking dat hij blij is dat minister-president Cort van der Linden op zijn aanbeveling is ingegaan: Ik geloof, dat het een gelukkige keuze geweest is.[1] Het is echter hoogst twijfelachtig of generaal Snijders deze mening onderschreven zou hebben, want het is opvallend dat het pas na de vervanging van Bosboom door De Jonge is, dat de sluimerende meningsverschillen tussen legerleiding en regering tot een uitbarsting komen. De Jonge was in 1913 als hoofdambtenaar betrokken geweest bij het opstellen van de Instructie voor de Opperbevelhebber, en hij had het onacceptabel gevonden dat de ontwerp-instructie eind juli 1914 op verzoek van Snijders zodanig gewijzigd was, dat de Opperbevelhebber van Land- en Zeemacht direct verantwoordelijk was aan de hele regering en niet aan de minister van Oorlog.[2] En waar minister Bosboom zijn gehele ambtstermijn een grote mate van begrip en loyaliteit aan de dag bleef leggen voor de positie en visie van de Opperbevelhebber (zonder daarbij overigens de belangen van de regering uit het oog te verliezen), stelt De Jonge zich van meet af aan veel confronterender op: hij lijkt vastbesloten zich als minister van Oorlog als directe superieur van Snijders te laten gelden. In een in juni 1918 gepubliceerd interview geeft De Jonge de machtsverhouding zoals hij die zag, onomwonden weer:

Hoe groote zelfstandigheid deze (de opperbevelhebber) ook moet hebben wat het krijgsbeleid betreft toch kan hij zich niet onttrekken aan de verantwoordelijkheid van de Minister, ook al is deze een burger-Minister.[3]

Uit deze uitspraak blijkt duidelijk dat De Jonge zich wenste te beschouwen als de direct verantwoordelijke minister, daarbij voorbijgaand aan de (tegen zijn zin) herziene Instructie van juli 1914 die de legerleider verantwoordelijk maakte aan de gehele regering.

In Den Haag was het een publiek geheim dat generaal Snijders zich bijzonder weinig gelegen had laten liggen aan minister van Oorlog Bosboom,' en als hoogste ambtenaar op het departement moet De Jonge dat gemerkt, zo niet direct ondervonden hebben. Uit zijn dagboek aantekeningen blijkt dat hij vanaf het eerste begin vastbesloten was zich op geen enkele wijze te laten marginaliseren. De eerste ontmoeting tussen minister en opperbevelhebber vond plaats op 15 juni 1917, de dag van zijn aantreden, waarbij de minister de legerleider bezocht op zijn hoofdkwartier.

Dat had ik gisteren door Roëll (de adjudant van de minister, jonkheer W. Roëll) laten afspreken, waartegen de Opp. zich aanvankelijk verzette, omdat hij bij den Min. zou komen. Ik wilde hem echter vóór zijn, ook om de mogelijkheid uit te sluiten, dat ik op hem zou moeten wachten. Toen Roëll bij zijn opdracht bleef, zei de Opp.: Zeg aan den Heer de Jonge, dat ik zijn komst zeer op prijs zal stellen.

Zou ik dien stuggen soldaat in tact de baas zijn? Het onderhoud verliep naar wensch. De handdruk bij het afscheid was zeer hartelijk.[5]

De relatie tussen minister en opperbevelhebber vertroebelde echter al spoedig. In juli 1917 vroeg de burgemeester van Amsterdam om militaire ondersteuning in verband met een dreigend aardappeloproer. Een maand later was Snijders van mening dat de relletjes bezworen waren, en daarom zond hij op eigen gezag de soldaten terug naar hun legeronderdelen. De Jonge was van mening dat hij dat niet zonder overleg met de minister had mogen doen: Deswege een brief van ons. Daarop kreeg ik vandaag antwoord. En hoe! Beklag over mij; eisch van deferentie aan zijn positie verschuldigd, enz.[6] In september vreesde ministerpresident Cort van der Linden voor nieuwe rellen in de hoofdstad, en hij verzocht daarom De Jonge hierover met Snijders te spreken:

De ontvangst was koel maar correct. Eenmaal over den militairen bijstand te A'dam sprekend kwamen wij echter op de hangende quaestie omtrent de vordering aldaar [...] Nu brak de zaak mondeling los, maar ditmaal heb ik ook eens van mij af gesproken en ik heb hem gezegd, dat ik op die manier niet met hem wenschte te overleggen. 'Dat moge militair zijn, maar ik ben er niet van gediend'. Het ging er heet toe. Tenslotte hebben wij toch de zaken afgedaan [...] Bij het weggaan vroeg ik of wij elkaar de hand nog gaven; na over en weer nog eens een paar waarheden gezegd te hebben, is het er toch van gekomen. Ik voelde mij overwinnaar.[7]

De laatste zin is kenmerkend voor de relatie tussen de beide gezagsdragers: hun stroeve samenwerking was het gevolg van een sluimerende machtsstrijd. Drie maanden na zijn aantreden was de verhouding tussen de nieuwe minister en de opperbevelhebber daarmee al grondig verstoord.

Op 16 maart 1918 kwam de ministerraad bijeen om het verzoek van de Verenigde Staten en Groot-Brittannië om Nederlandse schepen te mogen inzetten bij het vervoer van troepen en materieel. De regering kwam met voorwaarden die al de volgende dag door de Britse minister van Buitenlandse Zaken werden verworpen.[8] De opperbevelhebber, die van deze zorgwekkende ontwikkelingen op de hoogte was gesteld, reageerde prompt: op 18 maart stuurde hij een Nota over de paraatheid van het leger, waarvan de onheilspellende openingszin het ergste deed vermoeden:

In verband met de moeilijkheden, welke zijn voortgevloeid uit de onderhandelingen met de Entente over de overeenkomst betreffende de Nederlandsche scheeps-ruimte, acht ik mij verplicht onder de aandacht van de regeering te brengen, dat onze strijdmacht in haren tegenwoordigen toestand niet in staat is weerstand te bieden aan eenigen aanval van beteekenis.[9]

Uit het vervolg blijkt dat de situatie minder desastreus is dan op het eerste gezicht het geval lijkt te zijn: 'tegenwoordigen toestand' moet heel letterlijk opgevat worden aangezien de zwakheid een gevolg is van de vele verloven van allerlei aard. Generaal Snijders dringt er dan ook op aan met onmiddellijke ingang een verlovenstop af te kondigen. Met deze maatregel wordt de omvang van het leger meteen al aanzienlijk vergroot (Snijders spreekt van 'een niet geheel onbeteekenende macht'), en daarbij wil de opperbevelhebber voorkomen dat terugkeer van verlofgangers tegelijkertijd zou plaatsvinden als een eventuele 'tweede mobilisatie' (het terugroepen van klein-verlofgangers in tijden van acuut oorlogsgevaar), aangezien dat het spoorwegvervoer zou overbelasten. Aan het slot van zijn Nota verwijst hij naar de 'Alerte van maart 1916' toen een dergelijke verlovenschorsing niet alleen een bijzonder gunstige indruk maakte op de oorlogvoerende partijen (Nederland nam zijn neutraliteitsverdediging serieus), maar tevens valt te verwachten dat, net als oen, door een dergelijken krachtigen maatregel van regeering en het legerbestuur de strijdmacht zelf een opleving en een aansporing tot toewijding en plichtsbetrachting zal ondervinden.[10]

Op 21 maart 1918 begint Ludendorff zijn wanhoopsoffensief aan het Westelijk front. Diezelfde dag maakt president Wilson de rekwisitie van negentig in Amerikaanse havens liggende Nederlandse schepen bekend. De Nederlandse regering beperkt zich tot een vlammend protest tegen de Amerikaanse handelswijze. De oorlogsdreiging lijkt verdwenen. Op 25 maart besluit de ministerraad de opperbevelhebber geen toestemming te geven tot een verlovenstop. Daarbij zullen twee overwegingen een rol gespeeld hebben: ten eerste was het onmiddellijke oorlogsgevaar geweken, maar daarnaast had de 'alerte van maart 1916' ook tot grote ontevredenheid onder de gemobiliseerden geleid, hetgeen had geresulteerd in een aanzienlijke 'desertie' in dat paalweekeinde.

De rust was van korte duur. Duitsland was van mening dat het recht had op compensatie vanwege de coulante houding van de Nederlandse regering ten opzichte van de geallieerde 'schepenroof'. Op 31 maart ontving de Duitse gezant Friedrich Rosen een lijst 'Kompensationen' met het verzoek deze bij de Nederlandse regering in te dienen. Rosen was van mening dat deze eisen (waaronder het gebruik van de spoorlijnen door Zuid-Limburg voor militaire transporten van Duitsland naar het Westfront) voor Nederland onaanvaardbaar zouden zijn, en drong er bij de Duitse regering op aan dat het eisenpakket afgezwakt zou worden. De Duitse legerleider Ludendorff besloot ondertussen de druk op te voeren door troepen aan de Nederlandse grens samen te trekken. In de vaderlandse pers begonnen onrustbarende berichten over de gespannen situatie te verschijnen.

Op maandag 22 april informeerden Cort van der Linden en De Jonge de opperbevelhebber over de stand van zaken. Snijders gaf toen te kennen dat hij het Nederlandse leger niet in staat achtte om effectieve weerstand tegen een Duitse aanval te bieden. De Jonge was vertrouwd met deze visie (bij elk geval van verlof deed hij een beroep op zijn verantwoordelijkheid, ik wist dat wij niet genoeg geschut mitrailleurs en gasmaskers hadden)[11], maar de ministerpresident bleek geschokt door het nieuws. Ook de ministerraad reageerde verontrust, maar men suste zich met de gedachte dat de pessimistische visie van de opperbevelhebber deels toegeschreven moest worden aan het feit dat zijn echtgenote eerder die maand was overleden.[12]

Het heeft er echter alle schijn van dat Snijders zijn onheilstijding ook om politieke redenen naar voren bracht, want hij was zelf niet wezenlijk onder de indruk van de Duitse dreiging. De volgende dag zond hij een schrijven aan zijn onderbevelhebbers waarin hij hen tot kalmte maande:

[het] trekt zeer de aandacht dat naar onwederlegbaar blijkt van Duitse zijde opzettelijk groote richtbaarheid aan de bestaande moeilijkheden wordt gegeven. Dit geeft te denken ten opzichte van de ware bedoeling der Duitse onderhandelaars, en doet het vermoeden rijzen dat wij hier weder, gelijk reeds zoo dikwijls voor dezen [Snijders verwijst hier o.a. naar de 'alerte van maart 1916'], te doen hebben met eene poging tot intimidatie, hetzij dan met het rechtstreeksche doel van onze regeering concessiën af te dwingen, hetzij - wat om bepaalde redenen, die hier nu niet ter zake doen, nog meer waarschijnlijk lijkt - met het indirecte doel aan Engeland den indruk te geven, dat een Duitse inval in Nederland dreigt en zodoende het Engelsch krijgsbestuur te weerhouden zijn volle beschikbare macht aan reserves naar het Fransche Westfront te voeren.[13]

Snijders baseerde zich op zijn inlichtingendienst, die niets had bespeurd wat op een troepenopbouw aan de Nederlandse grenzen leek, en zelfs van oordeel was dat er aan de oostgrens sprake was van een troepenvermindering. Zelfs een verlovenstop achtte Snijders daarom op dat moment nog niet nodig.

Op donderdag 25 april zond de Duitse gezant de definitieve eisen van zijn regering aan het ministerie van Buitenlandse Zaken. Diezelfde dag besloot de ministerraad tot een onmiddellijke verlovenstop.[14] Een dag later werd de oorlogsdreiging alweer afgewend: via hun gezanten lieten Frankrijk en Groot-Brittannië de ministerraad weten geen bezwaar te hebben tegen een Nederlandse inwilliging van de Duitse eisen.[15] Op verzoek van Cort van der Linden had De Jonge die vrijdagavond op het ministerie van Oorlog een ontmoeting met Snijders om maatregelen vast te stellen die nodig waren om het leger voor te bereiden op een eventuele nieuwe escalatie van het conflict. In het bijzijn van twee stafofficieren, majoor E.F. Insinger, hoofd van de afdeling Generale Staf aan het departement, en de adjudant van de minister kapitein W. Roëll, motiveerde Snijders in een gedetailleerde strategische analyse zijn mening dat een confrontatie met een Duits leger voor de Nederlandse weermacht fataal zou zijn; een verdediging van Nederland achtte hij daarom 'doelloos'. Hij besloot zijn betoog met de volgende woorden:

Mijne gedragslijn bij een mogelijken oorlog heeft natuurlijk met dezen raad niets te maken. Zij zal uiteraard zijn die van den soldaat het leger zal van mijne gedachten niets merken, ik hoop en vertrouw dat het zijn plicht zal doen, doch heb alleen gemeend de mijne thans te doen door de regeering openhartig te waarschuwen voor het feit dat bij een oorlog met Duitschland het grootste deel van ons land verwoest zal worden en m.i. alle weerstand vruchteloos zal zijn, en dat daarom ik de regeering zou willen zeggen dat als wij te kiezen hebben tusschen twee der oorlogvoerende partijen, wij zoo noodig met voorbijgang van gevoelens van eigenwaarde, de partij van Duitschland moeten kiezen om niet verloren te zijn, want Engeland zouden wij ons beter van het lijf kunnen houden.[16]

Volgens zijn Herinneringen was De Jonge perplex: Het was ontstellend, zoo zeer, dat ik op zijn betoog niet verder inging en wat te bespreken was met hem afhandelde.[17] Hij was overtuigd van het ongelijk van de generaal, maar begreep tegelijkertijd dat zijn mening van weinig waarde was, als die niet werd gesteund 'van bevoegde militaire zijde'.

De volgende ochtend sprak De Jonge met de Snijders' tweede man, de sous-chef van de Generale Staf luitenant-generaal W.F. Pop. Die onderschreef de mening van zijn superieur. Pop achtte een deugdelijke defensie tegen Duitsland niet mogelijk en de toestand van het Nederlandse leger 'hoogst bedenkelijk',

aangezien Zijne Excellentie niet aanneemt dat de geallieerden artillerie en munitie zouden kunnen toezenden; daarom reële weerstand kunnen wij bieden, zeer zeker, maar de generaal acht dat het niet lang zal kunnen duren. Ook de voedselvoorziening voor het geheele volk in de Vesting Holland acht hij bedenkelijk, 'de beste voorraden zijn vermoedelijk in het Oosten des lands en de aanvoer over zee is den geallieerden vermoedelijk niet mogelijk. De Generaal acht ons het slachtoffer van een eeuw veronachtzaming van de defensie. Veel gemakkelijker zou het z.i. zijn ons de geallieerden van het lijf te houden; tegen Duitsland voorziet hij, hoe dapper ons leger ook strijden moge, een proces van zeer korten duur.[18]

Vervolgens sprak De Jonge met generaal-majoor J. Burger, de sous-chef van het Algemeen Hoofdkwartier. Deze was beduidend optimistischer, niet zozeer vanwege de kracht van het Nederlandse leger, als wel vanwege de vermoedelijke zwakte van de Duitse tegenstander:

Ik kan mij niet begrijpen dat de Duitschers die thans alles op haren en snaren moeten zetten in Noord-Frankrijk, ons zooveel zouden kunnen toezenden. (Generaal Pop had de benodigde Duitse invasiemacht geschat op acht divisies van gelijke sterkte als de Nederlandse - wat in het voorjaar van 1918, toen de Duitse legereenheden al lang niet meer op volle getalssterkte waren, neerkwam op zo'n zestien divisies.) Het nevensdoel Nederland zullen zij toch niet laten praedomineeren boven het hoofddoel Noord-Frankrijk.[19]

Nog opmerkelijker was de kritiek die Burger uitte op het beleid van de opperbevelhebber: Ik acht de groote fout van ons leger dat wij niet behoorlijk georganiseerd zijn, d.w.z. dat de strijdkrachten die wij hebben niet allen in behoorlijke verbanden vereenigd zijn. Burger doelde hiermee op het feit dat nieuwe, in de loop van de mobilisatieperiode gevormde bataljons niet tot grotere legereenheden (zoals divisies) waren geformeerd.[20]

De Jonge rook bloed. Hij vroeg zijn adjudant kapitein W. Roëll en zijn adviseur majoor E.F. Insinger hun mening op papier te zetten, wat zij respectievelijk op 29 en 30 april deden. Beiden steunden hun minister, voornamelijk omdat ze het onwaarschijnlijk achtten dat de Duitsers voldoende troepen zouden kunnen vrijmaken, beiden noemden de beperkte organisatie van de Nederlandse strijdmacht als een groot bezwaar en vooral Roëll ging in op de vermeende slechte bewapening. Hij gaf toe dat de artillerie verouderd was, maar stelde dat de oorlogvoerenden zelf ook verouderd materiaal gebruikten, zoals een ieder op foto's van het front kan zien. Dat het Nederlandse leger niet beschikte over moderne strijdmiddelen was natuurlijk ook een nadeel, maar Het geweer heeft toch niet geheel afgedaan?[21]

Op 3 mei deed De Jonge in de ministerraad verslag van zijn gesprekken met Pop en Burger. Ter afronding van zijn consultatieronde reisde hij op 4 mei naar de Nieuwe Hollandse Waterlinie waar de commandant, kolonel Van der Voort Maarschalk, hem verzekerde dat de Waterlinie het zeker zes weken tegen een Duitse invasiemacht uit zou moeten kunnen houden. Als die tijd dan gebruikt werd om de oude waterlinie (die ten westen van de Nieuwe Waterlinie lag) in staat van verdediging te brengen, zou men de tegenstander nog langer kunnen tegenhouden, want de defensieve kracht van de oude waterlinie achtte de kolonel nog veel groter dan die van de

nieuwe. Tot slot had De Jonge op 8 mei een ontmoeting met de commandant veldleger, luitenant-generaal Van Terwisga, en hij stelde deze onder andere de gerichte vraag of een organisatie in een hoger verband van de niet in het veldleger opgenomen bataljons nodig was. Van Terwisga achtte dit zeker het geval: Thans zijn ze zoo los als het zand der zee.[22] Verder was de generaal redelijk optimistisch over een succesvolle defensie.

Nog diezelfde dag schreef De Jonge een uitvoerige Nota aan de ministerraad[23] waarin hij zijn eindoordeel naar voren bracht. Allereerst herinnerde hij zijn collega's aan de aanleiding voor de kwestie: de uitspraak van de opperbevelhebber dat gewapend verzet tegen een Duitse aanval 'doelloos' zou zijn. Vervolgens somde hij de nadelen van de Nederlandse positie op: de lange grenslijn maakte het moeilijk een adequate, geconcentreerde verdediging voor te bereiden, waarbij nog kwam dat de vele her en der ingedeelde 'losse bataljons' waaruit het Nederlandse leger bestond het des te moeilijker maakten de troepen 'waar noodig' in de strijd te brengen. Het vaderlandse leger was onervaren en zou ongetwijfeld komen te staan tegenover een goed geoefende overmacht, die vooral in bewapening en uitrusting superieur zou zijn: het ontbrak het Nederlandse leger aan voldoende artillerie, vliegtuigen, gifgas, mitrailleurs en handgranaten. Was het Nederlandse leger dan wel in staat om niet alleen te vechten, maar daarmee ook de vijand buiten het hart van het land te houden? Volgens De Jonge was dat bij het uitbreken van de oorlog in augustus 1914 zeker niet het geval, maar Op grond van de meening van de generaals Van Terwisga en Burger en den kolonel v.d. Voort Maarschalk, neem ik aan dat die kans thans bestaat.

Dat bracht hem tot slot tot de positie van de opperbevelhebber. De minister achtte de generaal een bekwaam, plichtsgetrouw en energiek man.

Hiertegenover staat dat hij blijkbaar alle geloof in zijn zaak heeft verloren. Als Benig verwijt zou ik hier willen formuleeren, dat hij zijn inzichten en opvattingen pas onlangs onder de bekende moeilijke omstandigheden zoo duidelijk deed blijken, terwijl b.v. over de verloven 4 jaar lang gevochten is met voortdurend beroep op verantwoordelijkheid voor de paraatheid van het leger, dat bij volledige paraatheid toch naar zijn meening geen reële waarde heeft? Dit heeft mijn vertrouwen in hem ernstig geschokt.[24]

Om die reden achtte De Jonge handhaving van de opperbevelhebber niet mogelijk; juist voor een burger-minister van Oorlog was een ongeschokt vertrouwen in de legerleider van essentieel belang.

De Jonges verwijt is terecht: vooral sinds de oprichting van het bureau 'Verloven aan Dienstplichtigen' aan het departement van Oorlog had generaal Snijders voortdurend de suggestie gewekt dat het liberale verlovenbeleid van de minister van Oorlog een deugdelijke, geloofwaardige verdediging onmogelijk maakte. In zijn Nota van 18 maart 1918 (geschreven ten tijde van de dreigende geallieerde 'schepenroof') had hij het zijn plicht gevonden de regering te wijzen op het feit het leger op dat moment niet tot een adequate verdediging in staat was.

De sterkte van de troepen onder de wapenen is tengevolge van de vele verloven van allerlei aard zóó gering, dat de korpsen in hun onderling verband en als legersamenstel beschouwd geen onmiddellijk strijdbare macht meer vormen. Bij een onverwacht intreden van een ernstig incident waardoor onze onzijdigheid daadwerkelijk zou worden geschonden, ben ik onder de gegeven omstandigheden niet in staat een voldoende kracht te ontwikkelen.[25]

De implicatie is dat bij een volledige troepensterkte wél 'voldoende kracht' ontwikkeld kan worden. Weliswaar werd deze Nota geschreven naar aanleiding van een dreigend conflict met de Entente, maar Snijders formuleert zijn waarschuwing in algemene termen en suggereert op geen enkele wijze dat er hier een onderscheid tussen een geallieerde of een Duitse dreiging gemaakt moet worden.

Hoewel hij het onderwerp in zijn nota niet aanroerde, had De Jonge zich ook al beziggehouden met de opvolging van Snijders. Diens tweede man Pop kwam natuurlijk niet in aanmerking omdat hij Snijders sombere visie deelde; op 10 mei verklaarde de sous-chef van het Algemeen Hoofdkwartier generaal-majoor Burger zich bereid eventueel het opperbevel op zich te nemen.[26]

De kwestie Snijders werd op 13 mei in de ministerraad besproken. Alle ministers, met uitzondering van de minister-president, deelden de zienswijze van de minister van Oorlog. Cort van der Linden wees erop dat een aftreden van óf de opperbevelhebber, óf een groot deel van de ministerraad in binnen- en buitenland een slechte indruk zou maken en dat daarbij de nieuwe verkiezingen al voor 3 juli waren uitgeschreven. Hij drong er daarom op aan de kwestie zo lang aan te houden en door de nieuwe regering af te laten handelen. De overige ministers gingen hier echter niet mee akkoord en besloten werd dat Cort van der Linden de koningin op de hoogte zou brengen van de stand van zaken.

Koningin Wilhelmina liet haar minister-president de volgende dag weten dat ze niet van plan was Snijders te ontslaan. Van het dreigende vertrek van het grootste deel van haar regering was ze niet onder de indruk: Hare Majesteit was van mening dat men reizende heren niet moest ophouden.[27] Minister de Jonge probeerde in een persoonlijk onderhoud op 16 mei de koningin van zijn standpunt te overtuigen, maar zonder succes. Tijdens het gesprek ging het er zo fel aan toe, dat de koningin opstond om te controleren of de deur wel goed gesloten was: Ik geloof, dat het beter is, dat men buiten niet hoort wat wij tot elkaar zeggen.[28]

Er is altijd veel ophef gemaakt over dit onconstitutionele gedrag van het staatshoofd - waardoor uiteindelijk zoveel verantwoordelijkheid op de schouders van de minister van Oorlog werd gelegd dat hij toch maar besloot tot het einde van zijn ambtstermijn aan te blijven - en daarbij is doorgaans uit het oog verloren dat het resultaat van dit incident precies de oplossing was die Cort van der Linden in de ministerraad van 13 mei had bepleit. Hij kan dat voorstel gedaan hebben omdat hij al vermoedde dat de koningin zou weigeren Snijders te ontslaan, om zo te voorkomen dat de ministerraad als één man tegenover het staatshoofd kwam te staan, maar het komt mij voor dat Cort van der Linden persoonlijk absoluut niet overtuigd was van de noodzaak van Snijders' vertrek. Dit incident doet wat dat betreft sterk denken aan dat van januari 1917, toen Snijders aankondigde dat hij zou weigeren een verdedigingsoorlog op twee fronten te voeren.[29] Cort van der Linden had deze weigering slechts voor kennisgeving aangenomen; hij had voldoende vertrouwen gehad in de bekwaamheden van de opperbevelhebber om hem niet om deze hypothetische principekwestie de laan uit te sturen.

Op verzoek van staatshoofd en minister-president schreef generaal Snijders op 29 mei een Nota over den militairen toestand van Nederland,[30] waarin hij zijn standpunt nog eens duidelijk uiteenzette. In zijn memoires noemde De Jonge het een goed stuk, sober, zakelijk en waardig gesteld,[31] en het betoog van de opperbevelhebber verdient zeker een nadere analyse.

Een probleem voor Snijders was dat hij de nota die De Jonge had geschreven voor de ministerraad niet kende. Natuurlijk kon hij wel vermoeden wat de hoofdpunten van de minister waren, maar uit zijn stuk blijkt dat hij niet op de hoogte was van het door generaal-majoor Burger gemaakte verwijt over de 'losse' bataljons (Burger wordt in het hele stuk niet genoemd). De generaal begint met eerst kort de achtergrond van de crisis te schilderen: eind april hadden de

minister-president en de minister van Oorlog hem op de hoogte gebracht van de oorlogsdreiging van Duitse zijde en Snijders had het toen als zijn plicht gezien de regering te waarschuwen voor de militaire implicaties van een eventuele politieke beslissing om de Duitse eisen niet in te willigen: een oorlog tegen Duitsland betekende voor Nederland verovering, bezetting en verwoesting. Snijders was zich ondertussen bewust van het feit dat deze opstelling verdacht veel op een politiek advies begon te lijken: als een oorlog met Duitsland ten koste van alles vermeden moest worden, bleef alleen de Entente als andere potentiële tegenstander over. Die indruk wenste hij weg te nemen:

Het [is] niet mijne bedoeling geweest de regeering in volstrekten zin te waarschuwen tegen een oorlog met Duitschland, onder welke omstandigheden ook. Ik ben van meening, dat het geval zich kan voordoen, dat aan ons eischen worden gesteld, die wij niet kunnen of mogen inwilligen en waarbij de eer des lands en onze nationale waardigheid eischen ons gewapenderhand tegen het afdwingen van de verlangde concessiën te verzetten, zelfs al bestaat het vooruitzicht dat deze weerstand onvruchtbaar zal zijn en met onzen ondergang zal eindigen. Maar ik heb de mogelijkheid ondersteld, dat de regeering, eenerzijds staande voor de eischen van Duitschland, welke zij niet zou kunnen aanvaarden en van welke afwijzing een oorlog met dat land het gevolg zou kunnen zijn, anderzijds door toegeven van de aan die zijde gestelde eischen in conflict zou kunnen geraken met de Entente of door deze - gelijk reeds meer was geschied - voor niet-minder- onvervulbare eischen gesteld of met gewapend ingrijpen bedreigd zou kunnen worden. Ik achtte het van overwegend belang, neen, beslist noodzakelijk, dat de regeering - op dien tweesprong staande - bij de overweging van Nare beslissing zich ten volle rekenschap zou geven ook van de militaire gevolgen daarvan. Alsdan zou toch, naar mijn gevoelen, tegenover de hoogst ongunstige vooruitzichten, welke een oorlog met Duitschland voor ons zou openen, de minder ongunstige verhouding, waarin wij in geval van een oorlog met de Entente zouden komen te verkeeren, niet buiten beschouwing mogen blijven, al zal ook deze factor [...] niet de belangrijkste en beslissende mogen zijn, waardoor de regeering bij haar besluit wordt geleid.[32]

Vervolgens geeft hij de argumenten die hem een oorlog tegen Duitsland noodlottig doen achten. De Entente zal geen hulp kunnen bieden; de Duitse aanvaller zal een groot overwicht in mensen en materiaal hebben; en het zal te lang duren om het Nederlandse leger in volle staat van paraatheid te brengen. Snijders verwachtte namelijk dat Duitsland, net als bij de inval in België in augustus 1914, een ultimatum met zeer korte bedenktijd zou stellen, zodat er bijna sprake zou zijn van een verrassingsaanval. Dit punt is minder overtuigend in het licht van Snijders' acties ten tijde van de aprilcrisis. Op 23 april zond hij immers een instructie aan zijn onderbevelhebbers waarin hij hen zei dat er geen aanleiding voor onmiddellijke actie was omdat zijn inlichtingendienst geen troepenbewegingen had gemeld. De generaal was dus blijkbaar goed op de hoogte, en daarmee was de kans op een verrassingsaanval zo goed als uitgesloten. Na een gedetailleerd overzicht van de gebreken in de Nederlandse bewapening en uitrusting geeft Snijders aan waarom een verdediging tegen een Ententeaanval meer kans op succes heeft. Zijn eerste twee argumenten zijn onweerlegbaar: zo'n aanval kan maar van een kant komen, niet zoals in het geval van een Duitse inval, vanuit het oosten en het zuiden, maar alleen vanuit het westen, de Noordzeekust. Een bijkomend probleem voor de geallieerde aanvallers is in dat geval het feit dat een aanval vanuit zee extra nadelen met zich meebrengt, niet alleen wat betreft het aan land brengen van de troepen, maar ook in het onderhouden van de verbindingen, zeker in het licht van de Duitse duikbootoorlog.

Dan komt Snijders op zijn derde en laatste punt: bij een Engelse aanval zal Nederland kunnen rekenen op krachtige en tijdige hulp van Duitsland, eventueel ook zelfs tegen onzen wil en ongevraagd. Het aan de Vlaamse kust opgestelde Duitse geschut beheerst de Scheldemondingen, en daarbij kan de versterking van de bezetting van Walcheren en Zeeuwsch-Vlaanderen door een deel der sterke, in België (Vlaanderen) aanwezige, Duitse troepen binnen één etmaal worden volbracht.[33] Hier gaat Snijders op verbijsterende wijze geheel zijn eigen gang. De regering had bepaald dat het leger zich in geval van een aanval door twee oorlogvoerende partijen naar twee zijden diende te verdedigen. Snijders had toen laten weten dat hij deze opdracht zou weigeren en de regering had het daarbij gelaten. Nu ging Snijders een stap verder: met geen woord rept hij over de regeringsinstructie, noch over zijn eigen weigering die uit te voeren. Voetstoots neemt hij aan dat een Duitse interventie getolereerd en geaccepteerd zal worden; met andere woorden: de legerleider trekt zijn eigen lijn en gaat volkomen voorbij aan het regeringsbeleid.

Het volgende punt waarover Snijders komt te spreken is de functie van de weermacht van een kleine natie. Volgens hem is die voornamelijk preventief:

Het doel, dat de kleine staat moet trachten te bereiken, kan niet verder gaan dan, door zich vastbesloten te tonnen om zijn onzijdigheid en zijn onafhankelijkheid tot het uiterste te verdedigen, zelfs als ware dat ten slotte zonder succes, de kans in den oorlog te worden medegesleept te beperken. Dit doel hebben zij tot dusverre volkomen bereikt. Uitsluitend door onze tijdige mobilisatie in 1914, de vastberaden en doortastende houding der regeering in dat gewichtig oogenblik en de voortdurende handhaving van onzen toestand van voorbereiding, de versterking van onze macht en onze bij herhaling aan den dag gelegde beslotenheid om bij de geringste aanleiding ons opnieuw tot tegenweer gereed te stellen, zijn wij tot dusver buiten de oorlog gebleven.[34]

In verband daarmee verwijst hij ook naar de gesprekken die de minister De Jonge met hooggeplaatste officieren had gevoerd (en waar hij natuurlijk van had gehoord). Zo ver hij weet is sous-chef Pop het helemaal met hem eens en Snijders koppelt hieraan het sterke argument dat *niemand zóó volledig en veelzijdig als wij beiden is ingewijd in den werkelijken toestand onzer personeele en materiele weermiddelen, in de kennis van de machtsmiddelen der belligerenten, hunne groepeerings, organisatie, bewapening en uitrusting.*[35] De vraag die hij niet behandelt, is hoe een weermacht preventief kan werken als de legerkracht niet geloofwaardig is. Snijders beweert dat Nederland in augustus 1914 buiten de oorlog bleef dankzij de tijdige mobilisatie.[36] Het veldleger bestond toen uit ongeveer 90.000 man waarvan de geoefendheid, uitrusting en bewapening zeker niet beter was dan die in 1918. Toch moet daar volgens Snijders' theorie een voldoende preventieve werking van zijn uitgegaan om een Duitse nevenaantal te ontmoedigen. Volgens zijn eigen opgave bestond het veldleger op 1 maart 1918 uit 125.000 man, in Zeeland, Gelderland en Overijssel aangevuld met 37.000 man territoriale troepen.[37] Waarom achtte Snijders dit hogere aantal onvoldoende voor een preventieve werking tegen wat nog altijd een Duitse nevenaantal zou zijn? De vraag blijft onbeantwoord. Nog vreemder wordt het als hij verderop in zijn betoog stelt dat de strijdende partijen een goed beeld hebben van de gevechtswaarde van het Nederlandse leger: Dat de oorlogvoerenden het vermogen onzer weerkracht zouden overschatten en zich daardoor van een aanval op ons land zouden laten weerhouden, schijnt mij onaannemelijk.[38] Hoe valt dit te rijmen met een preventieve werking? Als de belligerenten inderdaad zo goed wisten wat Snijders wist, namelijk dat het Nederlandse

leger op geen enkele wijze opgewassen was tegen een aanval, dan kon er van een preventieve werking eenvoudigweg geen sprake meer zijn.

Aan het slot van zijn Nota concludeert Snijders dat hij de moed gehad heeft om een onprettige waarheid te verkondigen en daarmee te hoog gestemde verwachtingen bij de ministers heeft teleurgesteld. Hij gaat voorbij aan het feit dat hij zelf grotendeels verantwoordelijk was voor die te hoog gestemde verwachtingen. Vier jaar lang had hij immers de indruk gewekt dat een geloofwaardige verdediging mogelijk was. Dan stelt hij dat hij de pessimistische visie, die de ministerraad zo onaangenaam verraste, eigenlijk van het begin van de oorlog af aan gehad heeft:

Dat een oorlog voor Nederland een doodsstrijd zou zijn, is mijne overtuiging geweest reeds zolang ik in krijgskundig opzicht tot oordeel der onderscheids ben gekomen. Maar toch heb ik mijn geheele leven gepleit en gestreden voor verbetering en versterking onzer weermiddelen, overtuigd als ik was dat de ure kon komen, waarin het aanvaarden van den strijd plicht zou zijn, ook al moesten wij daarbij te gronde gaan.

In die overtuiging heb ik op 1 Augustus 1914, nadat mij dit gevraagd was, het opperbevel aanvaard, ofschoon ik wist - zeer stellig wist - dat wij verpletterd zouden worden, indien wij toen in den oorlog werden gesleept.[39]

Er is geen reden om te twijfelen aan de bewering van de generaal dat zijn persoonlijke ideeën over de gevechtswaarde van het Nederlandse leger op geen enkele wijze zou leiden tot gebrek aan geestkracht, energie en volharding bij de door mij aan de landsverdediging te geven leiding,[40] maar dat maakt zijn Nota niet minder verbazingwekkend. De strekking van Snijders' betoog is immers: in 1914 hadden we geen schijn van kans gehad tegen een vijandelijke aanval, nu hebben we dat nog niet in het geval van een Duitse aanval, maar er is enige hoop op een succesvolle verdediging tegen een geallieerde invasie, zeker aangezien we daarbij waarschijnlijk de steun van Duitsland krijgen (en zullen accepteren). Het is een militair advies dat enerzijds indruist tegen regeringsbeleid (door Duitse militaire steun te accepteren) en anderzijds zijn puur militaire status ontstijgt door aan te sturen op een politieke partijkeuze. Op 8 juni las minister De Jonge een korte verklaring in de ministerraad voor, waarin hij toezegde tot het eind van zijn ambtsperiode aan te zullen blijven en tegelijkertijd nog eens fel uithaalde naar de opperbevelhebber. Hij was zich wel bewust van de onmogelijke positie waarin hij zich als de verantwoordelijke minister bevond:

Ik heb mij daardoor [door niet af te treden] er toe moeten leenen om belangrijke financiële en personeele offers van de Kamer te vragen, wetende het gebruik daarvan te moeten overlaten aan een legerleiding, die de verdediging van ons land doelloos of vruchteloos acht. Dit was in den strijd tegen het eigen eerlijkheidsgevoel natuurlijk het moeielijkste ogenblik.[41]

Vervolgens zegt hij de uitleg van de opperbevelhebber niet te kunnen accepteren. De generaal had wel zeker het woord 'doelloos' gebruikt, en de minister had heel goed begrepen wat hij daarmee bedoelde. Daarbij kan een leger alleen een preventieve werking hebben, als het leger als vechtinstrument een reële waarde heeft. En als men, zoals generaal Snijders, daar niet van overtuigd is, dan moet men weigeren de verantwoordelijkheid te dragen voor iets wat men zelf als schijnvertonning beschouwt.[42]

De ministerraad besloot De Jonges verklaring zowel aan de koningin als aan de opperbevelhebber te laten lezen. Verder werd besloten dat aftreden vanwege de kwestie zo vlak

voor de nieuwe verkiezingen niet in het landsbelang was, en dat men zich er daarom toe zou bepalen aan Hare majesteit eerbiedig in overweging te geven om aan den formateur van het vermoedelijk eerlang te vormen nieuwe Ministerie mededeeling te willen doen van het ten deze voorgevallene.[43]

In de ministerraad van 14 juni meldde Cort van der Linden dat generaal Snijders na lezing van De Jonges antwoord op zijn Nota naar hem toe was gekomen met de boodschap dat hij zijn ontslag wilde indienen. De minister-president had deze kwestie met de koningin besproken. Als de koningin namelijk weigerde Snijders' ontslag te aanvaarden (en dat ze dat zou doen was reeds bekend), dan zou die schriftelijke weigering door een verantwoordelijk minister moet worden gecontrasigneerd. De Jonge kon men dit onmogelijk vragen en ook Cort van der Linden was er niet toe bereid - per slot had zijn hele ministersploeg zich achter De Jonge geschaard. De koningin zou vervolgens voorgesteld hebben de zaak af te handelen in een persoonlijke brief aan de opperbevelhebber waarin ze hem zou zeggen dat er geen reden voor een ontslagaanvraag was, aangezien hij het volle vertrouwen van de Kroon nog altijd bezat. Cort van der Linden was daarmee akkoord gegaan, op voorwaarde dat de koningin zou schrijven dat haar brief niet met de instemming, maar met het medeweten van de minister-president was verzonden.[44] Een oplossing die zo Cortiaans is, dat ook het idee van de persoonlijke brief zeer wel van de minister-president afkomstig zou kunnen zijn geweest.

Generaal Snijders overleefde het conflict met de minister De Jonge, maar moest in november 1918 alsnog om politieke redenen het veld ruimen. In de Tweede Kamer werd zijn vertrek niet betreurd. De gezagsstructuur had de Opperbevelhebber van Land- en Zeemacht vier jaar lang aan de directe controle van het parlement onttrokken, en vooral de linkse oppositie was zeer tevreden toen de schijnbaar onaantastbare kleine generaal (die onder Kamerleden bekend stond als 'Onze-Lieve-heer in Zakformaat') zijn ontslag indiende.

Snijders' positie werd al die tijd politiek beschermd door de Instructie Opperbevelhebber.

Daarnaast genoot de opperbevelhebber de steun van koningin Wilhelmina en minister-president Cort van der Linden, die beiden een groot vertrouwen hadden in 's mans kwaliteiten. Door zijn zelfverzekerde, aan het arrogante grenzende optreden maakte hij zich echter vooral buiten het leger niet populair.

De ook niet bepaald van geloof in zichzelf gespeende minister De Jonge beschouwde de samenwerking met de opperbevelhebber vanaf het eerste begin als een krachtmeting. In tegenstelling tot Bosboom probeerde hij zich te manifesteren als de direct verantwoordelijke minister, in de zin van de Instructie Opperbevelhebber die hij in 1913 als hoofd van de afdeling Juridische Zaken van het ministerie van Oorlog had opgesteld, maar die in juli 1914 op aandringen van Snijders was gewijzigd. Hij was vastbesloten zich niet door de eigengereide Snijders op z'n kop te laten zitten en na hun conflict in april 1918 maakte hij het zijn missie de generaal te vervangen. Daarin werd hij gedwarsboomd door de koningin, de minister-president en de aflopende ambtstermijn van het kabinet. Dat hij van mening was dat de positie van Snijders onhoudbaar was geworden toen die onomwonden had gesteld niet te geloven in de verdedigbaarheid van Nederland, is begrijpelijk. Anderzijds veranderde hij deze puur militaire kwestie in een psychologische door naarstig op zoek te gaan naar een hoofdofficier die wél in een succesvolle defensie gelooft. De vraag rijst waar de minister op dacht te kunnen vertrouwen, op de militaire kundigheid van zijn opperbevelhebber of op diens optimistische instelling? Zoals Snijders niet naliet op te merken, is het op z'n minst opvallend dat hij die optimistische visie niet vond bij de twee hoogste en best geïnformeerde officieren, Snijders en Pop.

Maar het kritiekpunt van De Jonge dat onweerlegbaar blijft, is waarom de opperbevelhebber al niet veel eerder zijn mening te kennen heeft gegeven. Een verklaring voor de generaals sombere visie zou kunnen zijn dat de dood van zijn vrouw hem ernstig had aangegrepen, maar bewijzen daarvoor ontbreken en Snijders heeft er zelf nooit naar verwezen. In zijn verdediging beriep hij zich op zijn plicht om als eerstverantwoordelijke militair op eerlijke, onverbloemde wijze te waarschuwen voor de ware stand van zaken, maar die verplichting was er voor april 1918 ook. Snijders erkende dat hij vanaf het begin van de mobilisatieperiode zo somber was geweest over de Nederlandse defensiemogelijkheden, maar waarom had hij dan al die tijd gezwegen, en - wellicht een nog grotere vraag - waarom kwam hij met zijn onheilstijding op het moment dat de oorlogsdreiging acuut was? Het lijkt psychologisch wel het meest ongelukkig moment voor een dergelijke onthulling. Zijn verklaring dat er eerder geen aanleiding geweest was, is volstrekt ongeloofwaardig. Per slot had hij in zijn nota's aan de ministerraad voortdurend aangedrongen op een duidelijke gedragslijn en het feit dat Nederland zich militair niet kon verdedigen tegen een Duitse aanval was toch voor de regering van wezenlijk belang geweest bij het bepalen van het beleid.

Men kan de zaak ook omdraaien: misschien deed Snijders zijn uitspraak juist omdat de oorlogsdreiging zo acuut was. Maar ook die redenering gaat niet op, want wat dan te denken van Snijders' brief aan zijn onderbevelhebbers van dinsdag 23 april, de dag na zijn ontmoeting met Cort van der Linden en De Jonge? Die brief doet de Duitse oorlogsdreiging af als niet veel meer dan een opgeklopte intimidatiepoging, en stelt dat er voor onrust geen enkele reden is. Misschien was Snijders' uitspraak voornamelijk provocerend bedoeld, en in die zin vergelijkbaar met zijn eerdere weigering een tweefrontenoorlog te voeren. Maar als dat zo was, vergiste hij zich lelijk in de reactie van zijn nieuwe tegenspeler, want in tegenstelling tot Bosboom voelde De Jonge zich persoonlijk verantwoordelijk voor de meningen van de opperbevelhebber.

Snijders bleef zich ook na zijn pensionering inzetten voor een sterke Nederlandse weermacht, hoewel hij van het beperkte nut daarvan nooit een geheim maakte. Ter gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag in 1932 gaf hij een interview waarin hij terugkeek op zijn loopbaan. Gevraagd of hij ooit 'naar den krijg' had verlangd, antwoordde hij ontkennend: Neen, ik heb de omstandigheden gezegend, dat wij erbuiten zijn gebleven. Wij hadden er niets bij gewonnen. Op den duur zouden wij tegen een aanval niet bestand zijn geweest. Onze weermacht kan slechts preventief werken, doch dat is dan ook alleszins voldoende.[45] De opperbevelhebber van de Nederlandse Land- en Zeestrijdkrachten tijdens de Eerste Wereldoorlog beschouwde de rol van het leger in wezen dus als die van een vogelverschrikker: afschrikwekkend door zijn aanwezigheid, maar als actief instrument zonder effectieve waarde. Het maakt zijn uitspraken in 1918 volkomen begrijpelijk, maar verklaart tevens de verontwaardigde reactie van de minister: het reduceert het door de Nederlandse politiek zo lang gekoesterde gewapende-neutraliteitsbeleid tot het niveau van een bijzonder kostbaar en riskant spelletje blufpoker.

Bibliografie

Archieven

Nationaal Archief, Den Haag:

- Archief Generale Staf
- Collectie B.C. de Jonge
- Geheim Archief van het Ministerie van Oorlog

Instituut voor Militaire Geschiedenis, Den Haag:

- Collectie Snijders

Literatuur

- Berg, D. van den, Cornelis Jacobus Snijders 1852-1939 (Den Haag, z.j. [1949]).
- Bijkerk, R.P.F., 'W.F. Pop' in G. Teitler & W. Klinkert (red.), *Kopstukken uit de Krijgsmacht* (Amsterdam 1997).
- Bonebakker, J.W., *Twee Verdienstelijke Officieren: N. Bosboom en C.J. Snijders* (Nieuwkoop 1974).
- Bosboom, Nicolaas, *In Moeilijke Omstandigheden* (Gorinchem 1933).
- Cornet, J.W.G. & D. Langedijk, *Gouverneur der Residentie ('s-Gravenhage z.j.)*.
- Fasseur, C., *Wilhelmina: de jonge Koningin* (Amsterdam 1998).
- Jonge, B. C. de, *Herinneringen* (S.L. van de Wal, red.) (Groningen 1968).
- Minkenhof, H. & W. Hulstijn, *Hoe Generaal Snijders zijn eigen loopbaan zag* (z.p., z.j.).
- Moeyes, P., *Buiten Schot: Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Amsterdam 2001).
- Scheffer, H.J., *November 1918: journaal van een revolutie die niet doorging* (Amsterdam 1971).
- Smit, C. (red.), *Bescheiden betreffende de Buitenlandse Politiek van Nederland 1917-1919 - deel 1 RGP 116* ('s-Gravenhage 1964).
- Vries, C.W. de, *Van Weideren Rengers' Schets eener Parlementaire Geschiedenis van Nederland - vierde deel 1914-1918* ('s-Gravenhage 1955).

Noten

- 1 N. Bosboom, *In Moeilijke Omstandigheden* (Gorinchem: J. Noordduyn, 1933) 389.
- 2 Zie B.C. de Jonge, *Herinneringen* (S.L. van der Wal, red.) (Groningen: Wolters-Noordhoff, 1968) 14.
- 3 Interview met W.C. van Meurs, *Eigen Haard*, 8 juni 1918, 369.
- 4 Dat de opperbevelhebber zeer eigengereid optrad, staat buiten kijf, maar hierbij moet wel aangetekend worden dat de exacte gezagsverhouding opperbevelhebber/regering niet

- algemeen bekend was. De indruk dat Bosboom door Snijders werd gepasseerd komt deels ongetwijfeld voort uit deze onwetendheid.
- 5 Losse dagboek aantekening van De Jonge. Nationaal Archief, Collectie B.C. de Jonge; toegangsnummer 2.21.095, inv. nr. 47, map 45.
- 6 Ibid., 15 augustus 1917.
- 7 Ibid., 17 september 1917. In zijn Herinneringen geeft De Jonge een nog iets dramatischer verslag van deze ontmoeting, zie p. 31.
- 8 Zie C. Smit (red.), Bescheiden R.G.P. 716 ('s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1964), 428, 430.
- 9 Ibid., 431.
- 10 Ibid., 432-3. Voor de 'Alerte van maart 1916' zie mijn Buiten Schot (Amsterdam: de Arbeiderspers, 2001) 139-42.
- 11 Herinneringen, 40.
- 12 Volgens het 'Overzicht crisis defensiebeleid' in het Geheim Archief van het Ministerie van Oorlog (Nationaal Archief, toeg. nr. 2.13.67, inv. nr. 328, omslag 1). De Jonge noemt deze overweging noch in zijn Nota's, noch in zijn Herinneringen.
- 13 Smit (red.), Bescheiden RGP 116, 466.
- 14 Smit (red.) Bescheiden RGP 116, 473. De order werd nog diezelfde dag via het Algemeen Hoofdkwartier doorgegeven aan de Commandant Veldleger en per 6 mei weer ingetrokken. Zie 'Opstellingen en bewegingen van het Veldleger over het tijdvak 1 januari 1918 - 26 december 1918'; Nationaal Archief, archief Generale Staf; toegangsnummer 2.13.70, inv. nr. 896.
- 15 Voor de gebeurtenissen op 26 april in Tweede Kamer en ministerraad zie Buiten Schot, 314-6.
- 16 Getypt verslag, vermoedelijk van kapitein Roëll. Van dit verslag ontbreken de eerste 4 bladzijden; in de resterende pagina's komt het gewraakte woord 'doelloos' niet voor. Zie Collectie De Jonge, map 47.
- 17 Herinneringen, 41.
- 18 Schriftelijk verslag van kapitein Roëll. Collectie De Jonge, map 47.
- 19 Ibid.
- 20 Volgens een op 29 april naar aanleiding van Burgers kritiek gemaakte raming van kapitein Roëll waren er in de Nederlandse krijgsmacht 72 bataljons in vier divisies opgenomen in het Veldleger, maar bestonden er daarnaast nog 153 bataljons die niet in een groter verband waren georganiseerd.
- 21 De rapporten van Roëll en Insinger zijn opgenomen in de Collectie De Jonge, map 47.
- 22 Ibid.
- 23 Opgenomen in Smit (red.), Bescheiden RGP 116, 503-6.
- 24 Ibid., 506.
- 25 Ibid., 431.
- 26 Volgens een losse aantekening van kapitein Roëll, in de Collectie De Jonge, map 47. Zie ook Herinneringen, 42-3.
- 27 C. Fasseur, Wilhelmina: de jonge koningin (Amsterdam: Balans, 1998) 523.
- 28 Herinneringen, 45.
- 29 Zie Nota Snijders aan Cort van der Linden, 30 januari 1917, in: C. Smit, (red.) Bescheiden Buitenlandse Politiek RGP 116, 29.

- 30 Nationaal Archief, archieven Generale Staf 2.13.70, inv. nr. 5. Een afschrift van de Nota bevindt zich in de collectie Snijders, Sectie Militaire Geschiedenis, dossiernr. 91A/3. De Nota is integraal opgenomen in C. Smit (red.), Bescheiden RGP 116, 534-46.
- 31 Herinneringen, 46.
32. Smit (red.), Bescheiden RGP 116, 535-6.
- 33 Ibid., 542.
- 34 Ibid., 541.
- 35 Ibid., 543.
- 36 Details over Von Moltkes herziening van het Von Schlieffen-plan werden pas na de oorlog bekend. Snijders kon dus niet weten dat de Duitsers al in 1908 een aanval via Nederlands grondgebied geschrapt hadden.
- 37 Smit (red.), Bescheiden RGP 116, 537 noot a).
- 38 Ibid., 542.
- 39 Ibid., 545.
- 40 Ibid., 545.
- 41 Ibid., 559.
- 42 Ibid., 559.
- 43 Ibid., 560. De Jonge schrijft in zijn Herinneringen dat deze formulering pas in de ministerraad van 12 juni, bij het bespreken van de notulen van de vorige vergadering, is vastgesteld. Zie aldaar, p. 46.
- 44 In de notulen van de ministerraad van 12 juni wordt hier niets over gezegd. De enige bron is De Jonges Herinneringen, 46-7.
- 45 Herman Minkenhof / Wouter Hulstijn, Hoe Generaal Snijders zijn eigen loopbaan zag (particuliere uitgave zonder plaats- of jaaraanduiding) 9.